

УДК 81'373/374:[82-92+82...А/Я1/7.08]

А. В. СУПРУН

**ТОТЕМІЧНІ НАЗВИ В КОНТИНУУМІ
«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА» (1898–1906)
ЯК АТРАКТАНТИ ЧИТАЦЬКОЇ УВАГИ**

З'ясовується роль використовуваних Франком-журналістом тотемічних назв у концентрації уваги читачів «Літературно-наукового вісника» (1898–1906).

Ключові слова: вісниківський дискурс І. Франка, тотемічні назви, мовна ментальність.

Выясняется роль используемых Франко-журналистом тотемических названий в концентрации внимания читателей «Литературно-научного вестника» (1898–1906).

Ключевые слова: вестниковский дискурс И. Франко, тотемические названия, языковая ментальность.

The article is devoted to the elucidation of the role of the used by Phranko-journalist totemical names in the concentration of the attention of the readers of the literary-scientific herald.

Key words: the heralding discourse of Ivan Phranko, the totemical names, linguistic mentality.

В історії масових комунікацій простежується виразна тенденція поряд з новоутвореними словами широко послуговуватися лексемами архаїчно, символічно й етнічно усталених значень. Природно, що постала проблема нового осмислення зазначених семантичних пластів. Особливо це стосується такої маловивченої, але широко використовуваної в публіцистиці групи слів, як назви тотемів.

Досліджувана тема відзначається майже повною відсутністю більш або менш цілісних наукових інтерпретацій, принаймні в україністиці. Заявлені дослідження тотема як історико-культурного, релігійного феномену (Токарев, Зеленін, Золотарьов). Лінгвістична парадигма збагатилася «Українським бестіарієм (звірословом)» Оксани Сліпушко [8]. З'ясування ролі актуалізованої проблематики в мові ЗМК ще тільки розпочинається.

Тотемічні назви становлять прадавнє надбання української мовної ментальності. Десь у IX тис. до н. е. праукраїнська мовна ментальність уже розрізняла світ тотема [9, с. 103]. Тотемізм дефініціюють як «уявлення первісних людей про надприродне, навіть кровне, споріднення певної групи людності, здебільшого роду, із певною породою тварин, видом рослин або з якимось іншим елементом природи, так званим тотемом, який не був Божеством, але уявлявся прародичем, другом [2, с. 103]. Вважалося також,

що тотеми опікують людей, які перебувають з ними в родинних зв'язках. До тотема ставилися з релігійною пошаною, на нього намагалися вплинути за допомогою магії, замовлянь, чаклувань.

Тотемічні мотиви у творчості Івана Франка простежуються виразно. Пригадаємо його хрестоматійний вислів з однойменної казки «Коли ще звірі говорили...». Ми постулюємо думку, що тотемічні номени не випадково позиціонуються в публіцистиці Франка. З'ясування їх ролі в концентрації уваги читачів «Літературно-наукового вістника» (1898–1906) є метою нашої статті.

У вісниківських дискурсах тотемічні назви — дієвий контактоутворюючий механізм. Продукуючи публіцистичні метафори, І. Франко актуалізує в мовній ментальності реципієнтів тотемічні номени тварин, птахів, комах, плазунів, природних явищ. Розглянемо деякі з них.

Орел. Нині це «символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів» [6, с. 154]. Орла вважають царем птахів. Краший образ для зображення поета-співця підібрати складно.

У мовній ментальності головного редактора «Літературно-наукового вістника» і його читачів символіка орла є ідентифікуючою ознакою образу Шевченка: Та я думаю, що для нас, виплечаних і вихованих Шевченковою піснею, у яких Шевченкове слово нерозривно зілляло ся з усім найкращим і найвищим, що дає нам новочасна наука і новочасна культура, — що для нас давно настала супроти Шевченка ота історична перспектива. Ми можемо спокійно слідити за кожним розмахом його (Шевченка — Л. С.) орлиного крила... (Ів. Фр., Ш.л.:2) (тут і далі цитуємо, зберігаючи мовленнєві особливості оригіналу).

Аналізований образ — біполярний, адже крила, які становлять один з його полюсів, у українській мовній ментальності є символом духовності, розуму, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності, сили, впевненості [6, с. 129]. Х. Керлот постулює думку, що форма і природа крил каузовані природними якостями. «Так, крила нічних тварин символізують спотворену уяву, а воскові крила Ікара — функціональну неповноцінність. У християнському символізмі крила — це світ сонця, правосуддя, що завжди освітлює розум невинних» [3, с. 279]. Контамінований образ «орлині крила» абсорбує дистинктивні ознаки його складових. Така подвійна ізотопія суттєво сприяє підтримці контакту з адресатом.

Ворон. «Сороки й ворони (гайворони, круки та галки), — зауважує Олена Таланчук, — належать до так званих «нечистих», чорних птахів. Вони є переважно зловісними символами, пов'язаними зі смертю, потойбіччям, лихою силою» [7, с. 336]. Мовна ментальність українців репрезентує й позитивні моменти усвідомлення тотемного образу, що знаходить відображення у фольклорі: «Живи з сороками й воронами — вони у вирій не літають». Однак Іван Франко в «Літературно-науковому вістнику»

актуалізує саме негативні інтенції українського народу в сприйнятті образу ворона. Вважається, що від нього радше можна чекати поганої звістки, ніж доброї (пор. діалектні назви ворона «гроб», «гробар»). Щоб запобігти лихові, галичани відповідають на каркання птаха таким чином: «Тьху, пек тобі та осина! На голову, на зуб та на короткий вік закрач собі!». Виявлення цих мотивів знаходимо і у вісниківському дискурсі: І сей горячий патріот (Єремія — А.С.) до кінця життя грає сю незавидну ролю ворона, що накрякує рідному народови нещастє й руїну (Ів. Фр., Ш. і Єр.:172).

У дослідженнях про І. Франка згадується його любов до природи. Вона стимулювала чималу кількість публіцистичних метафор, оснований на образному переосмисленні явищ природи. Це переосмислення ґрунтується на різних горизонтах пізнання й відображення українського народу, в мовній ментальності якого головний редактор АНВ анонсує певні архетипні константи.

Камінь. Символ буття, єдності й сили. Існував ще тоді, коли була лише сама вода. З нього священні птахи сотворили землю й небесні світила. Один із символів Ісуса Христа. Сигніфікат непорушності, суму, основи світу, Місяця. Експлікує міць та гармонію в душі, які на коротку мить утратив вісниківський герой, котрим постає сам І. Франко: ...І в хвилі розпуки я кинув каменем у прірву і усунув ся на бік... (Ів. Фр., Р.-п.зг.:158). До речі, образ показовий для журналіста, якого називали Великим Каменярем. Франкові «каменярі» в мовній ментальності українців ідентифікуються як борці за щастя народу (апелюємо до однойменної поезії І. Франка).

Золото. «Символ Сонця, світла, святості, стійкості, знатності, багатства; у християнстві — чисте світло, духовний скарб Христа і водночас — ідолопоклоніння, зло» [6, с. 96]. Саме до духовної сфери інформаційно-культурного простору українського читача апелює І. Франко, продукуючи публіцистичний образ золота в такому інтексті:

«А про те можемо сказати сьміло, що Шевченкове слово не стратило своєї чародійської сили, що його думи не уронили нічого зі свого пановання над нашими серцями, а його геній не притемнений пізнішим розвитком нашої літератури, яснїє в повнім блиску, сам для себе і зворотна точка в історії нашого письменства і ціла одна її епоха. Навпаки, чим ближше придивляємо ся йому, чим чуткіше вслухуємо ся в кожде його слово, тим більше красоти і сили і глубини знаходимо в ньому під прикривкою його незвичайної простоти і натуральности.

Має се до себе кождий правдивий геній так як і щире золото, що час не покриває його ржою, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовности.

Сорок три роки по смерті, тай ще до того роки повні таких соціальних, національних та культурних змін, як ті, що ділять початок р. 1861 від початку р. 1904, се вповні досить часу, щоб утворити для письменника те, що називаємо історичною перспективою. Скільки то письменників, навіть

голосних за життя, за такий протяг часу западають у другу, страшнішу могилу — забути! Та для Шевченка, можна сказати, подекуди ще не зовсім настала історична перспектива. Питання і справи, порушені ним, закладені в форми віщого слова, ще не перестали ворушити пристрасний та збуджувати ілюзії» (Ів. Фр., Ш.л.:2).

Ми не випадково навели такий розлогий фрагмент вісниківського дискурсу. Адже публіцистичний образ золота іррадіює через увесь його континуум. У препозиції до базового маркера образу його ціннісний компонент співвідноситься з конгруентними властивостями Шевченкового слова. Контрапунктом образу постає «чародійська сила», яка, поряд з іншим, виявляється в тому, що Шевченків «геній не притемнений пізніjším розвитком нашої літератури, ясній в повнім блиску», і «тим більше красоти і сили і глибини знаходимо в ньому під прикритвою його незвичайної простоти і натуральности». Подальше розгортання публіцистичного дискурсу відбувається через апеляцію до менталітетно-домінантних горизонтів свідомості реципієнта, в якій золото має незалежну від часу могутність. Шевченкове слово, як і витвір «кожного правдивого генія», порівнюється із золотом, «що час не покриває його ржою, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовности». Завдяки постпозиційній частині відбувається гіперсемантизація складного образу. Як «дивна патина» не тільки не псує золото, а «додає йому краси й коштовности», так і час не лише не може кинути творчість Шевченка «у другу, страшнішу могилу — забути», а й багато в чому ще не створив для Шевченка історичної перспективи. Такі конфігурації образу можливі за наявності єдиного інформаційно-культурного простору між журналістом і читачами «Літературно-наукового вісника».

Принагідно звернімо увагу на вислів «чародійська сила», що кореспондує в публіцистичному дискурсі із символічним значенням. У мовній ментальності українців «віра в могутність чаклуна ґрунтується на вірі в силу природних стихій» [6, с. 217]. Такою силою в розглянутому інтексті наділяється слово, одне з першоначал національної інформаційно-культурної свідомості.

Весна. У мовній ментальності українського народу образіві весни належить особливе місце. Наші давні пращури обожнювали й опоектизовували весну, адже з нею після холодної суворої зими, нестатків і голоду з'являлось довгождане тепло, надія на щедрий урожай. Характерно, що з усіх пір року концептуально значеннєвою для мовної ментальності українців головний редактор ЛНВ визнає саме весну. Образ весни став наскрізним у вісниківській статті «Подуви весни в Росії».

Образ весни як спосіб «конкретно-чуттєвого відтворення дійсності» [1, с. 124] не тільки постає естетичним і світоглядним ідеалом І. Франка, а й стимулює герменевтичну активність отримувача його дискурсу. Побачивши лексему «весна» в заголовкові, читач «Літературно-наукового вісника»,

зазвичай, актуалізує у своїй системі концептуалізації дійсності всі ті концептуальні шпилі, на яких вибудовується образ весни. Ідеться про подовження дня, потепління, появу перелітних птахів, розквіт рослин тощо. Однак уже тут, у заголовкові, інтенсивність вияву цих ознак обмежується семантичною «стриманістю» субстантива «подуви», адже йдеться не про всеосяжність проявів весни в Росії, а лише про її «подуви». Подальша експлікація образу поглиблює це відчуття «неповноцінності» («повіяло весною» (Ів. Фр., П.в.:148)), ускладнене ще й несподіваністю, переданою за допомогою цілого інформаційного комплексу: І ось нараз повіяло весною... Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинка, де жильці спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі починають ворухити ся, тут і там у вікнах показують ся заспані, зачудовані, перелякані лиця з німими запитаннями в очах: Що стало ся? Невже справді?.. (Ів. Фр., П.в.:148-149).

Дискурс репрезентує ефект несподіваності, неочікуваності цієї весни, невідповідності до неї. Що й не дивно, адже «під зиму суниці» (Ів. Фр., П.в.:152). Тому, напевно, це «Суворинська» весна, як кепкує дехто з Росіян, що волять — не без підстави — вважати сю весну тільки одним із судорожних відрухів того самого ошалілого чиновника, якому історична Немезида прикладає ніж до горла, а не жадним початком якоїсь дійсної нової ери (Ів. Фр., П.в.:152).

Наведений фрагмент дискурсу знаменується переходом від використання буквального, прямого значення розглянутого слова до його кореспондування в переносному значенні. В образній системі «Весна» відбувається сходження від конкретного смислу до абстрактного. Образ-індикатор замінюється образом-тропом [1, с. 125]. Відсторонене бачення весни очима «ошалілого чиновника» надає можливість публіцистові висловити свої сумніви щодо реальності весни в Росії: Та що властиво стало ся? Як почала ся, чим проявила себе доси ся — дійсна чи карикатурна весна? А нічого не стало ся... (Ів. Фр., П.в.:152).

Метафоричне увиразнення образу відбувається через зіставлення його з аналогічними: ...Пригадаємо собі конституційні весни інших держав, ті ефектовні і шумні «воскресення непомерших, але похоронених», супроводжені криками многотисячних юрб на вулицях столиць, горячими промовами імпровізованих трибунів народу, сальвами вистрілів, барикадами і високо драматичними сценами в низьких хатках і в королівських покоях (Ів. Фр., П.в.:156).

«Конституційні весни інших держав» одразу потрапляють у контрадикторні відносини з «отсею російською весною», визначальними ознаками якої стали «аллегоричний, замотаний язык», «страшні та трагічні зверхні обставини», що надають можливість дати таку кваліфікацію цій «російській весні»: «якась чужна собі, справді бореальна, холодна та нерішуча!» (Ів. Фр., П.в.:156). Однак головним виявом («обявою») «російської весни» І. Франко

вважає «оклик, під яким іде той новий весняний рух у Росії»: «Довіре правительства до органів суспільної самоуправи» (Ів. Фр., П.в.:157). Диспозиція цього «довіря» украй лапідарна. «Літературно-науковий вістник» репрезентує її таким чином: Воно (правительство — А.С.) дозволяє газетам писати дещо вільніше, ніж за часів Плеве, та все таки не випускає їх із тих дубок та скрипиць цензурного тиску, які змушують їх ходити підтюпцем та писати високодипломатичним і юридичним язиком, півслівцями, скрутними формулами та натяками про річи найбільше пекучі для цілого загалу. Воно дозволяє земцям балакати, в тім же дусі, або навіть іще троха сьмільйше, ніж се було в ері Вітте... Воно вертає помаленьку, капаниною, день за днем по одному декого з тих земських діячів, що за свої занадто сьмілі промови були вислані попередніми роками... Воно надало юревським буршам при університеті право носити корпораційні шапочки... А по за те — нічого (Ів. Фр., П.в.:157-158). Анафорична тетрапозиція образу влади створює ефект обманутих сподівань. Влада, на яку покладалися певні «весняні» надії, обмежилася чимось на зразок «юревських корпораційних шапочок», про які Франко-журналіст розповідає з іронією, що поглиблюється зауваженням «може й надало би таке саме право всім лібералам, як би вони ладно попросили». Це один із тих моментів, коли головний редактор ЛНВ намагається активізувати в мовній ментальності читача притаманний українцям гумор.

Так поступово вісниківський образ весни в Росії втрачає свою природну семантику і набуває невластивих для етноконцепту ознак: «ще дужші морози» (Ів. Фр., П.в.:157); «...глуха тундра, в якій від часу до часу по старому виють голодні звірі, по старому «не подлежат удовлетворению» найскромніші вимоги місцевого духового життя...» (Ів. Фр., П.в.:158); «нічим не замаскована сніговійниця» (Ів. Фр., П.в.:168).

І навіть у такому трансформованому, спотвореному, вигляді, очевидно, «вся та весна потриває лише до нових віників і... головний чародій, що кількома легкими рухами рук і язика викликав її, не сьогодні, то завтра піде в дубину і забере з собою всі ті сподівання -

І слідоньки забравши,

Серцю туги завдавши» (Ів. Фр., П.в.:158).

Наведений інтекст показовий щодо актуалізації вісниківським маестро архетипних монолітів фольклору. «Пасивно-етнографічне, формальне використання скарбів народної творчості, — зауважує М. Ф. Нечитайлюк, — шкодить художній літературі (і — додамо — публіцистиці — А. С.). Тому І. Франко обстоював творчий принцип у доборі матеріалу та його застосування тільки з певною службовою ідейно-художньою метою, відповідно до творчих потреб письменника» [66; с. 34–35]. У вісниківському дискурсі фольклорні імплікації «до нових віників», «піти в дубину», «І слідоньки забравши, Серцю туги завдавши» виконують роль атрактантів, що як конституенти мовної ментальності українців застосовуються І. Франком з

метою концентрації уваги реципієнта. Ця концентрація супроводжується негативною конотацією.

Іррадіюючи через увесь вісниківський континуум статті «Подуви весни в Росії» образ «новоявленої» «екстраординарної весни» сформувався в образ-символ. Традиція його побутування в російській дійсності була такою, що ідентифікувала цей образ радше як символ квазі-весни, елементи якої були «смутно та глухо» (Ів. Фр., П.в.:156) привнесені ззовні і як штучні конструкти не змогли виконати ту роль звільнення, розвою, відродження, якої від них очікували. Усе закінчилося «фальшивим альярмом» (Ів. Фр., П.в.:157). Однак, як підкреслював Ф. П. Погребенник, «викриваючи гнилість політично-економічного устрою царської Росії, розвінчуючи проводжувану нею політику соціального й національного поневолення народів, зокрема українського, демаскуючи облудність ліберальної «весни», проголошеної урядом з метою приглушити революційні настрої в країні» [5, с. 184], маєстро журналістського пера схвалює «традицію боротьби за гуманні, суспільно-політичні ідеали, традицію не стільки опозиційної, скільки просто революційної боротьби» (Ів. Фр., П.в.:149–150), незважаючи на те, що «найбільша частина тої боротьби була чистим непорозумінням...» (Ів. Фр., П.в.:150).

Максимально конкретизував аналізований образ Іван Франко в статті «Сухий пень»: «Прийшла й остання весна — брехлива, фарисейська, оперта на пустім слові і здмукнена одним словом — і знов не підняв ся з посеред російської суспільности ані один сьмілий і рішучий голос в обороні українського слова...» (Ів. Фр., Сух.п.:87).

Таким чином, тотемічні назви, успадковані українською мовною ментальністю з початкових етапів її становлення, виконують у вісниківському дискурсі Івана Франка роль атрактантів читацької уваги. Пробуджена тотемічними ремінісценціями «архетипна пам'ять» [10, с. 198] допомагає етнофону «порозумітися» з повідомлюваною журналістом інформацією.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Валгина Н. С. *Теория текста: учеб. пособ.* / Н. С. Валгина. — М. : Логос, 2004. — 280 с.
2. Губерначук С. *Трипілля і українська мова* / С. Губерначук. — К. : Фенікс, 2005. — 232 с.
3. Керлот Х. Э. *Словарь символов* / Х. Э. Керлот. — М. : REFL-book, 1994. — 606 с.
4. Нечиталюк М. Ф. *З народних рунців* / М. Ф. Нечиталюк. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1970. — 168 с.
5. Погребенник Ф. П. *Літературно-критична діяльність Івана Франка 1905-1907 рр.* / Ф. П. Погребенник // *Іван Франко — майстер слова і дослідник літератури (До 125-річчя з дня народження)*. — К. : Наук. думка, 1981. — С. 184-216.

6. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К. : Міленіум, 2002. — 260 с.
7. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. — К. : Орфей, 2002. — 448 с.
8. Супрун А. В. Тотемічні назви: етимологія й спроби класифікації / А. В. Супрун // матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції Сучасні наукові дослідження — 2006. Том 40. Філологічні науки. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. — С. 65–66.
9. Чмихов М. Вісім тисячоліть археологічної космології в Україні / М. Чмихов // Космос древньої України. — К., 1992. — С. 97–105.
10. Юнг К.-Г. Про архетипи колективного несвідомого / К. Г. Юнг. — К. : Феміна, 1996. — 364 с.

Умовні скорочення:

Ів. Фр., П.в — Франко І. Подуви весни в Росії / Іван Франко // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXVIII. — Книжка XII. — С. 141–168.

Ів. Фр., Р. п.зг. — Франко І. Русько-польська згода і українсько-польське братанє / Іван Франко // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXIII. — Книжка I. — С. 152–166.

Ів. Фр., Сух.п. — Франко І. Сухий пень / Ів. Франко // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXIX. — Книжка II. — С. 85–88.

Ів. Фр., Ш. і Єр. — Франко І. Шевченко і Єремія / І. Франко // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXVI. — Книжка VI. — С. 170–173.

Ів. Фр., Ш.л. — Франко І. Шевченко — Ляхам. Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові 15 березня 1904 / Іван Франко // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXVI. — Книжка V. — С. 1–11.

Надійшла до редколегії 04.12.2009 р.